

یوم‌های سنگی:

گزارش بررسی دو مجموعه هنر صخره‌ای در
استان خراسان شمالی (جُربَت و نرگسلوی علیا)

علی اکبر وحدتی

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
استان خراسان شمالی

۱۳۸۹

سرشناسه	: وحدتی، علی اکبر، ۱۳۵۷-
عنوان و پدیدآور	: بوم‌های سنگی: گزارش بررسی دو مجموعه هنر صخره‌ای در استان خراسان شمالی (جُربُت و نرگسلوی علیا) / نویسنده: علی اکبر وحدتی.
مشخصات نشر	: بجنورد: (خراسان شمالی) سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی. حوزه روابط عمومی. امور فرهنگی و اجتماعی. اداره برنامه‌ریزی نشر، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری	: ۱۲۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۱-۱۳۹-۲
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
موضوع	: نقاشی‌های روی صخره—ایران—خراسان شمالی
موضوع	: سنگ‌نگاره‌ها—ایران—خراسان شمالی
شناسه افزوده	: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی
شناسه افزوده	: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی. حوزه روابط عمومی. امور فرهنگی و اجتماعی. اداره برنامه‌ریزی نشر
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۹ ۷۹۷/۷۳۰۳ GN
رده‌بندی دی‌جی	: ۷۰۹/۰۱۱۲۰۹۵۵۸۲:
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۰۳۶۳۳۴۰

اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی

بوم‌های سنگی:

گزارش بررسی دو مجموعه هنر صخره‌ای در استان خراسان شمالی (جُربُت و نرگسلوی علیا)

نویسنده: علی اکبر وحدتی

ناشر: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی
با همکاری حوزه اداره کل روابط عمومی، امور فرهنگی و اجتماعی— اداره برنامه‌ریزی نشر

توبت چاپ: اول (۱۳۸۹)

طرح، نظارت و اجراء: مؤسسه فرهنگی خُجَند (تلفن: ۶۶۹۵۲۶۹۱)
هرواقچینی، صفحه‌آرایی و طراحی جلد: مؤسسه فرهنگی خُجَند
لیتوگرافی: نوید چاپ: فرنو صحافی: فرنو

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

قیمت: تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۱-۱۳۹-۲

نشانی: استان خراسان شمالی، بجنورد، میدان خرمشهر، ۱۶ متری اول فرهنگیان، نبش کوچه نگار

تلفن: ۰۵۸۳-۲۲۶۳۵۸۰-۸۳

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

سخن ناشر	۷
مقدمه	۹
فصل یکم: تعریف‌ها و تفسیرها	
سنگ نگاره‌ها	۱۴
رنگین نگاره‌ها	۱۵
تفسیر هنر صخره‌ای	۱۶
کتابنامه	۲۵

فصل دوم: سنگ نگاره‌های جُربِت، شهرستان جاجرم

پیشگفتار	۲۹
موقعیت جغرافیایی	۳۰
سنگ نگاره‌ها	۳۱
۱- نقوش جانوری	۳۲
۲- نقوش انسانی و تصاویر مرتبط	۳۳
۳- نقوش گیاهی	۳۴
۴- نقش ابزار و وسایل	۳۴
۵- نقوش هندسی و علائم و نشانه‌ها	۳۵
۶- کتیبه‌های عربی و فارسی	۳۵
سخن پایانی	۳۷
کتابنامه	۴۰

فصل سوم: رنگین نگاره‌های پناهگاه صخره‌ای تکه، شهرستان بجورد

پیشگفتار	۶۷
موقعیت جغرافیایی	۶۸
رنگین نگاره‌ها	۶۸
نتیجه‌گیری	۷۴
کتابنامه	۷۸
نمایه	۱۰۰
چکیده انگلیسی	

همه ما مأمور به تکلیف و وظیفه‌ایم نه مأمور به نتیجه.
امام خمینی (ره)، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۹۵

ما در کشوری گام بر می‌داریم و ایام را سپری می‌کنیم که صاحب سرمایه‌های فرهنگی بسیار زیادی است، سرمایه‌هایی که دیدن آن ما را با گذشته کشورمان آشنا می‌سازد. از عمده‌ترین سرمایه‌ها، بناها، محوطه‌ها و یادمان‌های تاریخی‌اند که نه تنها بیانگر هنر گذشتگان بلکه معرف سنت‌ها و اندیشه‌های حاکم بر جامعه آنهاست. امروز وقتی به آثار تاریخی نظر می‌افکنیم به گذشته آن برمی‌گردیم و احوال و اوضاع زندگی برای ما تا حدودی روشن می‌شود و دیدن این گونه آثار باعث می‌شود تا در هر مرحله از زمان، مردم جامعه از گذشته خود بریده نشوند. بناهای تاریخی هر کشور یکی از مظاهر تاریخی آن کشور است و استان خراسان شمالی نیز که در تاریخ ایران پهناور صفحاتی را به خود اختصاص داده است، در دل کوه‌ها و دامن دشت‌های زیبایش صاحب آثار تاریخی و فرهنگی بسیار غنی است که هر کدام با زبان مخصوص خود از پدیدآورندگان خود سخن می‌گوید. این آثار سرمایه‌های فرهنگی ارزشمندی برای ملت ما به شمار می‌رود که نیازمند تلاش همگانی و اجتماعی برای حفظ، صیانت و بهره‌مندی بیشتر است و تشنه تلاش علمی تلاشگران عرصه علم و تحقیق و تفکر. نظر به این مقدمه، این نیاز احساس می‌شود که نخست: می‌باید فعالیت‌های پژوهشی برای شناسایی و معرفی آثار تاریخی گسترش یابد؛ دوم: در مورد حفاظت و احیای آن اهتمام بیشتر صورت پذیرد؛ و سوم: با مشارکت مردم، در امر حفاظت و صیانت از آثار تاریخی زمینه رشد و توسعه صنعت گردشگری نیز فراهم شود. با این حال، در این نوشتار تلاش شده است تا دو مجموعه از آثار مربوط به هنر صخره‌ای این استان معرفی شوند که مطمئناً نخستین گام در جهت بررسی و شناسایی این آثار به حساب می‌آید و اطلاعات ارائه شده می‌تواند آغازی باشد برای مطالعات علمی

باستان‌شناسان و انتشار این کتاب می‌تواند بایی را بر روی اندیشمندان و پژوهشگران برای مطالعه گسترده بازنماید.
امید است در سال‌های آینده با همکاری بیشتر سازمان‌ها، نهادها و مراکز دانشگاهی، بتوانیم گام‌های بلندتری در راستای تقویت حس ملی و پیوند مستحکم‌تر با میراث فرهنگی مان برداریم. انشاءالله.

علی کاظمی
مدیرکل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری
استان خراسان شمالی

www.ketab.ir

مقدمه

در باستان‌شناسی به تمام علائم و نقوشی که انسان به شیوه‌های مختلف بر صخره کوه‌ها یا روی تخته‌سنگ‌ها نقش می‌کند "هنر صخره‌ای" گفته می‌شود. به طور کلی هنر صخره‌ای را در دو دسته طبقه‌بندی و مطالعه می‌کنند که عبارتند از سنگ‌نگاره‌ها (Petroglyphs) و رنگین‌نگاره‌ها (Pictographs). سنگ‌نگاره‌ها و رنگین‌نگاره‌ها گاه بر دیواره غارها، اشکفت‌های کوهستان و پناهگاه‌های صخره‌ای نقش شده و گاه بر صخره‌های جدا افتاده در فضای باز، روش ایجاد هر یک از این دو نوع نقش متفاوت است و گاه در آنها یک مجموعه نقش مرتبط به هم (پانل) تصویر شده و گاه نقوش مجزا و بی‌ارتباط به هم (نقشمایه).

به عقیده بسیاری از پژوهشگران «هنر صخره‌ای نمونه بارز یک هنر جهانی است که قدمت آن به اعماق تاریخ بشر برمی‌گردد» و اغلب این نوع هنر را جزو مهمترین شاخه‌های هنرهای تجسمی تلقی کرده‌اند که نخستین جلوه‌های شناخته شده از حس زیباشناختی و طبع هنری اجداد انسان را در نقاط مختلف دنیا به نمایش می‌گذارد. پژوهش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناختی تاکنون منجر به کشف مجموعه‌های بزرگی از هنر صخره‌ای، به‌ویژه سنگ‌نگاره‌ها در تمام قاره‌های دنیا شده که موضوع بحث مقالات و کتاب‌های مختلف بوده‌اند.

در سال‌های اخیر مجموعه‌های بسیار بزرگی از سنگ‌نگاره‌ها در مناطق شمالی آسیا

۱- علاوه بر این‌ها برخی پژوهشگران هنرهایی مانند در کنار هم چین تعداد زیادی سنگ بر روی زمین به منظور ترسیم نقش یا الگویی ویژه را نیز جزو هنرهای صخره‌ای قلمداد کرده و به آن پتروفرم (Petroform) می‌گویند. پژوهشگران دیگر، حتی چین تخته‌سنگ‌های کوچک و بزرگ بر روی هم به صورت خشکه‌چین (بدون ملات) برای ایجاد هرگونه ساختار مانند میل‌های راهنما، سنگ‌چین‌های مشخص‌کننده مرز شکارگاه یا املاک، یادگارها و نظایر این‌ها را اینوکشوک (Inukshuk) نامیده و جز هنرهای صخره‌ای طبقه‌بندی کرده‌اند.

شامل قزاقستان، مغولستان، سیریی، آلتای، افغانستان، ترکمنستان و سایر بخش‌های آسیای مرکزی کشف شده است که خوشبختانه به‌خوبی مطالعه و به‌طور منظم انتشار یافته‌اند (نک. مجموعه سنگ‌نگاره‌های آسیای مرکزی)^۲. در بین کشورهای آسیایی، ایران نیز جزو کشورهایی است که از نظر فراوانی هنرهای صخره‌ای، به‌ویژه سنگ‌نگاره‌ها، بسیار غنی است و مجموعه‌های بزرگ و ارزشمندی از این نوع هنر در سرتاسر این سرزمین پهنار پیدا شده است (برای مجموعه‌ای از مطالعات هنر صخره‌ای ایران نک. مجله باستان‌پژوهی، دوره جدید، ش. ۳، ویژه‌نامه باستان‌شناسی و هنر صخره‌ای).

بیشتر پژوهشگران، هنرهای صخره‌ای و به‌ویژه سنگ‌نگاره‌ها را به مردمان پیش از تاریخ نسبت می‌دهند؛ در حالی که مطالعات جدیدتر نشان می‌دهد بسیاری از این نقوش به ادوار تاریخی و حتی دوره‌های متأخر تعلق دارند (پدنازیک ۲۰۰۳) و شواهد مردم‌نگاری نشان می‌دهد این هنر پویا حتی امروزه نیز به پایان عمر خود نرسیده و هرچند در مقیاسی بسیار کوچک‌تر از قبل، همچنان به حیات خود ادامه می‌دهد (نک. ادامه). شاید همین ویژگی هنرهای صخره‌ای است که باعث شده بود تا جامعه باستان‌شناسی ایران تا چند سال پیش هیچ‌گاه هنرهای صخره‌ای کشور را به‌عنوان بخشی از میراث ارزشمند باستانی به‌طور جدی مورد توجه قرار ندهد و از آنها غافل بماند. به هر حال، خوشبختانه طی سالیان گذشته مقوله هنر صخره‌ای در کانون توجه قرار گرفته و حجم زیادی از اطلاعات مربوط به هنر صخره‌ای، به‌ویژه سنگ‌نگاره‌ها - که در بیشتر نقاط ایران پیدا می‌شوند - چاپ و منتشر شده است.

با وجود این، جای بسی شگفتی است که دامنه مطالعات هنر صخره‌ای (همانند سایر مطالعات باستان‌شناختی) به شمال شرق کشیده نشد تا «باستان‌شناسی مهجور خراسان» همچنان ناشناخته و رازآلود باقی بماند. هنوز بخش‌های بزرگی از این «منطقه کلیدی برای درک روابط فرهنگی شرق و غرب» ناشناخته باقی مانده و از فرگشت‌ها و دگرگشت‌های فرهنگی این منطقه آگاهی چندانی در دست نیست. با وجود این، خوشبختانه مطالعات باستان‌شناختی در شمال شرق به تدریج رو به انسجام است و تاکنون منجر به شناسایی ابعاد جدیدی از فرهنگ‌های پیش از تاریخ، از جمله شناسایی چند مجموعه هنر صخره‌ای شده است: سنگ‌نگاره‌های جربت (جاجرم)، سنگ‌نگاره‌های روستای قوچ‌قلعه (بجنورد)، رنگین‌نگاره‌های روستای باش‌محلّه و زینه‌کانلو (فاروج) و رنگین‌نگاره‌های پناهگاه صخره‌ای نرگس‌لوی علیا (بجنورد). در این میان، با وجودی که رنگین‌نگاره‌های باش‌محلّه یک مجموعه بسیار کوچک

و متشکل از تعدادی نقش و علائم نامفهوم با تاریخ‌گذاری بسیار دشوار است ولی رنگین‌نگاره‌های نرگسلو دارای خصوصیات منحصر به فرد است و احتمالاً قدیمی‌ترین نمونه هنر صخره‌ای در سراسر فلات ایران به‌شمار می‌آید. موضوع اصلی این مجموعه، صحنه شکار است که در آن مرد (های) نیزه‌دار با همراهی سگ در پی شکار بز کوهی و گوزن ترسیم شده‌اند.

با توجه به تعداد ناچیز رنگین‌نگاره‌های شناخته شده در ایران، بی‌تردید افزودن رنگین‌نگاره‌های شمال خراسان به مجموعه رنگین‌نگاره‌های ایران در تحلیل هنر صخره‌ای پیش از تاریخ اهمیت بسزایی خواهد داشت.

علاوه بر این، در کتاب حاضر مجموعه سنگ‌نگاره‌های جربت که چه از نظر کمیت و کیفیت نقوش و چه از نظر عمق گاه‌نگارانه و دربر داشتن مجموعه بزرگی از نگاره‌های باستانی، دست کم از عصر مفرغ تا دوره اسلامی، در بین سنگ‌نگاره‌های ایران جایگاه ویژه‌ای دارد مورد بررسی قرار گرفته است.

مطالعه این دو مجموعه از هنر صخره‌ای شمال شرق - که تاکنون مطالعه و معرفی نشده‌اند - از آن جهت اهمیت دارد که این آثار در منطقه‌ای قرار گرفته‌اند که از دوره‌های پیش از تاریخ تا دوره اسلامی همواره به‌عنوان یک گذرگاه راهبردی برای ارتباط بین شرق و غرب مورد توجه بوده و از کوچ اقوام هندو-ایرانی در نیمه هزاره دوم گرفته تا حرکت اقوام پارتی در میانه دوره تاریخی و سپس هجوم اقوام مغول در دوره اسلامی از همین گذرگاه انجام شده است. از همین رو، مطالعه هنر صخره‌ای خراسان شمالی می‌تواند اطلاعات ارزشمندی در باب شکل‌گیری، تحول و کارکرد هنر صخره‌ای در اختیار پژوهشگران دوره پیش از تاریخ و متخصصان تاریخ هنر قرار دهد.

نوشته حاضر حاصل پژوهش‌هایی است که از سال ۱۳۸۶ در حوضه رود کالشور آغاز شد و سپس به منطقه دره رود اترک توسعه یافت. در واقع انجام این پژوهش‌ها با هدف تهیه یک تک‌نگاری نبوده و نگارنده صرفاً شناسایی و معرفی مجموعه‌های هنر صخره‌ای شمال خراسان و مطالعه میزان پیوند آنها با مجموعه‌های شناخته شده آسیای مرکزی را در نظر داشته است. با وجود این، جهت انسجام بخشی به مطالعات انجام شده بر آن شدیم تا اطلاعات موجود را در قالب کتابی که پیش روی خواننده گرامی است به علاقمندان هنر صخره‌ای ارائه کنیم. بدیهی است مجموعه‌های معرفی شده در این کتاب، به ویژه سنگ‌نگاره‌های جربت، چه از نظر کمیت و یا کیفیت غنی‌تر از آنند که بتوان در بحثی چنین مختصر به معرفی کامل آنها پرداخت. نگارنده فقط امیدوار است با انتشار این کتاب توانسته باشد انگیزه لازم برای مطالعه هم‌جانبه هنر صخره‌ای شمال خراسان را در بین پژوهشگران علاقمند به این زمینه پژوهشی فراهم

نموده باشد.

انجام این پژوهش بدون کمک و همفکری افراد ذیل میسر نمی‌شد. جناب آقای کاظمی، مدیر کل محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی مرا به انسجام بخشیدن به مطالعات هنر صخره‌ای خراسان شمالی تشویق و امکان چاپ این مجموعه را فراهم نمود. دوست و همکار گرامی جناب آقای پرفسور آنری-پل فرانکفورت سخاوتمندانه مجموعه کاملی از مطالعات هنر صخره‌ای آسیای مرکزی و پژوهش‌های مربوط به شمنیزم در سنگ‌نگاره‌ها را در اختیارم نهاد و در نخستین مراحل کار مرا به مطالعه گسترده نقوش صخره‌ای در منطقه شمال خراسان ترغیب کرد. جناب آقای علی رازی مجموعه کاملی از عکس‌های نقوش صخره‌ای ترکسلو تهیه و با مهارت در کنار هم قرار داد. ترسیم مجموعه نقوش مرتبط (پانل) در این مجموعه نیز پس از ویرایش رایانه‌ای عکس‌ها و به دست ایشان انجام شده است. همچنین همکاران محترم در اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی، آقایان جواد محمدپور، محمدرضا قهرمانیان، محمدحسین رجب‌زاده و محمد محمدی هر یک در بخشی از مطالعه این مجموعه ارزشمند مرا یاری دادند. از تمامی ایشان صمیمانه سپاسگزارم و برایشان بهترین‌ها را آرزو می‌کنم.

علی اکبر وحدتی
بجنورد - اسفند ۱۳۸۸